

महिलांचे आर्थिक सबलीकरण: स्वयंसहाय्यता बचतगट

शिवकुमार केशवराव पांचाळ, संशोधक विद्यार्थी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

डॉ. एस. एस. पतंगे, संशोधन मार्गदर्शक, प्रोफेसर, अर्थशास्त्र विभाग, बी. एस. महाविद्यालय, वसमत
जि. हिंगोली

सारांश

कायदे आणि कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार व दर्जा प्रदान करून देणे, त्यांना विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि समाज व्यवस्थेतील स्त्री-पुरुष यांच्यातील विषमतेची दरी नष्ट करणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात. महिलांमध्ये विकास करण्याविषयी जाणीव असणे हे महिला सक्षमीकरणाचे मुलतत्व समजले जाते. महिला अधिकाराचा पुरस्कार करणारी ही संकल्पना आहे. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकास व प्रगतीसाठी समान संधी उपलब्ध करून देणे हे खरे महिलांचे सबलीकरण होऊ शकते. सर्वसाधारण 15-20 लोकांचा/महिलांचा अनौपचारिक समूह म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट. निश्चित स्वरूपाचे उद्दिष्ट घेऊन स्व-इच्छेने एकत्र आलेल्या लोकांचा/महिलांचा समूह म्हणजे बचत गट. एकाच कारणासाठी गटातील लोकांच्या उन्नती, विकास व फायद्यासाठी एकत्रित आलेला समूह म्हणजे बचत गट होय. अल्पबचत गट निर्मितीमुळे महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी अशेच किरण दिसू लागला आहे. सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत महिलांना स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण बनविणे, त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी महिला बचत गटाने मोलाचे सहकार्य केले आहे. 1951 पासून भारतात नियोजनबद्ध सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. पंचवार्षिक योजनेच्या काळात दारिद्र्यनिर्मुलन योजना राबवून रोजगार निर्मितीवर भर दिला आहे. यापूर्वी गरीबी निर्मुलनासाठी तसेच महिला सबलीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या गेल्या. परंतू मूल्यमापन पातळीवर निराशा झाली. सर्व योजनांचे एकत्रीकरण करून 1 एप्रिल 1999 पासून सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेतर्गत स्वयंसहाय्यता बचतगटांना प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात झाली. त्याद्वारे ग्रामीण भागातील गरजू व दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना कर्ज व अनुदान योजना राबविली. दारिद्र्य निर्मुलनाचे उत्तम कार्यक्रम म्हणून स्वयंसहाय्यता बचतगटांकडे लोक पाहू लागले.

मुख्य संबोध: महिला, सबलीकरण, पंचवार्षिक योजना, मूल्यमापन, बचत गट, योजना, रोजगार, लोकशाही, अल्प बचत इत्यादी.

प्रस्तावना

भारतातील खेडे हा आपल्या अर्थव्यवस्थेचा पाया मानला जातो. म्हणून बचतगटाचे महत्व देखील वाढत आहे. बचतगटांच्या माध्यमातून महिलांचा विकास होण्यासाठी व अंमलबजावणीसाठी शास्त्रीय दृष्टीकोनाद्वारे अभ्यासाची आवश्यकत आहे. दारिद्र्याचे निर्मुलन करणे हे बचत गटांचे काम आहे. दारिद्र्य निर्मुलन झाल्यानंतर खज्या अर्थाने समाजाची प्रगती होऊ शकेल. बचत गटामुळे महिलांमध्ये आर्थिक

स्वावलंबनाचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. अल्पबचत गटामुळे महिला आर्थिक सक्षम बनत आहेत यामुळे एक विकासाची क्रांती घडलेली दिसत आहे.

विषय प्रवेश

महिला बचत गटाची संकल्पना सर्वप्रथम बांगलादेशात रुजली गेली. डॉ. महमंद युनुस यांनी 1983 साली बांगलादेशातील चितगाव येथे महिला बचत गटाची (Bachat Gat) मुहूर्तमेढ रोवली. त्यानंतर, 1991 मध्ये भारतात बचत गट सुरू होऊ लागले. पहिल्या वर्षात 500 बचत गट स्थापनेचे उद्दिष्टे ठेवले होते. परंतु हा आकडा 250 वर स्थिरावला गेला. पुढे, 1998 पासून मात्र या चळवळीने वेग घेतला.

लोकशाहीच्या मूल्यांचे संरक्षण व संवर्धन करून समान आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी "अल्पबचत नियोजन" या तत्वाचा स्विकार करणे गरजेचे आहे आणि तसे प्रयत्न करणे हे महत्वाचे आहे. भारतीय ग्रामीण भाग हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा व पाया असून स्वयं-सहाय्यता बचत गटाचे महत्व वाढत चाललेले दिसून येते. त्यादृष्टीने शासन देखील पाऊले उचलत आहेत. बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी व अंमलबजावणीसाठी शास्त्रीय दृष्टीकोनाद्वारे अभ्यास होणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्यचे निर्मुलन करून आणि महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक याबाबत सबलीकरण करणे हि मुलभूत स्वरूपाची उद्दिष्टे स्वयंसहाय्यता बचत गटाची आहेत. या उद्दिष्टांपैकी दारिद्र्याचे निर्मुलन करणे हे फार मोठे आव्हान बचतगटासमोर आहे. परंतु तरीही त्यावर बचतगट मात करीत असतांना दिसत आहेत. दारिद्र्याचे निर्मुलन केल्यावरच खऱ्या अर्थानेच समाजाची प्रगती होईल.

आज जगातील बहुतेक देशांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण कमी जास्त स्वरूपाचे आढळून येते. भारताची लोकसंख्या जागतिक लोकसंख्येपैकी 14% असून या लोकसंख्येपैकी 37.6% लोकसंख्या दारिद्र्यात हालअपेष्टा सहन करून आपले जीवन जगत आहेत. यासाठी समाजातील गरीब लोकांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती सुधारणे आवश्यक आहे. समाजात दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात असेल तर अंधश्रद्धा, निरक्षर, अज्ञानी, दैववादी, व्यसनाधीन लोकांची संख्या जास्त असते. पर्यायाने समाजात शांतता नांदू शकत नाही. या सर्व गोष्टीतून मुक्तता करायची असेल तर स्वयंसहाय्यता बचत गटाचा मार्ग अतिशय सुकर स्वरूपाचा आहे.

अर्थतज्ञ डॉ. महमंद युनुस म्हणतात की, दारिद्र्याच्या दृष्टिक्रावर उत्तम उपाय म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट आहे. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून महिला आपल्या गावाच्या विकासात सहभागी होऊ शकतात. महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्था असल्याने महिलांच्या 2 ग्रामसभा राज्य सरकारच्या नियमानुसार आवश्यक आहेत. त्यामुळे जर अल्पबचत गटाच्या 11 ते 20 महिला जर ग्रामसभेत गेल्या तर ग्रामपंचायतीच्या येणाऱ्या योजना गाव विकासात योग्य योगदान देऊ शकतात. एक महिला बचतगटाच्या माध्यमाद्वारे संपूर्ण गावास पुढे नेई हे तत्व लागू होते. तसेच शिक्षणाचा स्तर प्रौढ शिक्षणाच्या माध्यमातून महिला स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या सहाय्याने सुरू करू शकतात आणि त्यातून खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होण्यास मदत होईल.

देशाची अर्थव्यवस्था अविकसीत, विकसनशील आणि विकसीत अशा कोणत्याही स्वरूपाची असली तरी प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट आर्थिक स्वरूपाचा मोठ्या प्रमाणात विकास करणे हे असते.

विकास हि प्रक्रिया दिर्घकालीन चालणारी असते. समाज जीवनात घडणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींवर विकास हा खऱ्या अर्थाने अवलंबून असतो.

भारत हा शेतीप्रधान देश असून ग्रामीण भागाच्या विकासाशिवाय राष्ट्राचा विकास होऊच शकत नाही. यामुळे ग्रामीण विकास हि आर्थिक विकासाची पूर्वअट होय. ग्रामीण भागाच्या विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्था (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हापरिषद) चा वाटा फार महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच ग्रामीण विकासातील सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेअंतर्गत स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचा विकास होतो.

सर्वसाधारण 15-20 लोकांचा/महिलांचा अनौपचारिक समूह म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट. निश्चित स्वरूपाचे उद्दिष्ट घेऊन स्व-इच्छेने एकत्र आलेल्या लोकांचा/महिलांचा समूह म्हणजे बचत गट. एकाच कारणासाठी गटातील लोकांच्या उन्नती, विकास व फायद्यासाठी एकत्रित आलेला समूह म्हणजे बचत गट होय.

विषयाचे महत्व

ग्रामीण भागात स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून समाजातील असहाय्य, दुर्बल, दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांमध्ये क्रांतीकारक स्वरूपाचा बदल होतांना आढळून येत आहे. हजारो वर्षांपासून पुरुषांच्या मानसिक संस्कृतीमध्ये अडकलेली स्त्री आता हळूहळू स्वयंपूर्णरित्या आर्थिक विकासावर स्वावलंबनाने चाललेली आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढत आहे. आज महिला अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्टीकोनातून सक्षम होण्याचा निर्धार करित आहेत. ग्रामीण भागात अल्पबचत गटांच्या माध्यमातून जी क्रांती घडून आलेली आहे ती उल्लेखनीय आहे. तसेच वाढत चाललेली आर्थिक उलाढाल, लघुउद्योगांना मिळणारी चालना, त्यातून ग्रामीण भागात महिलांच्या हाती आलेले आर्थिक नियंत्रण त्या आधारावर त्यांच्यात झालेले सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सबलीकरण व जनजागरण हे ग्रामीण भागाच्या विकासास गती देण्याचे महत्त्वपूर्ण कारण ठरलेले आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत लघुशोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. त्यात प्रकाशित, अप्रकाशित ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, दै. वृत्तपत्रे, इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आला आहे. संकलीत माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

अध्ययन उद्देश

स्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांचे सबलीकरण - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

लघुशोध निबंधाची उद्दिष्टे

1. महिलांचे स्वयंसहाय्यता बचत गट तयार करून त्यांना संघटित करणे.
2. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करून त्यांच्या श्रमाला आर्थिक प्रतिष्ठा मिळवून देणे.
3. महिला बचत गटांना संघटित करून त्यांना योग्य ते प्रशिक्षण देणे आणि त्यांच्या वस्तुंसाठी बाजारपेठ मिळवून देणे.

4. महिला अल्पबचत गटांची चळवळ हि फक्त महिलांच्या आर्थिक उन्नतीची चळवळ न राहता तिला सामाजिक प्रतिष्ठेची चळवळ बनविणे.

5. नवनवीन उद्योगधंदे सुरु करण्याची प्रेरणा महिलांमध्ये निर्माण करणे.

संशोधनाची गृहितके

1. स्वयंसहाय्यता बचतगट योजनेमुळे महिला स्वावलंबी बनतात.
2. आर्थिक सक्षमतेमुळे महिलांचे सबलीकरण घडून येते.
3. महिला सबलीकरणातून राजकीय सहभाग वाढतो.
4. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत चळवळीतून विधायक नेतृत्व जन्मास येते.
5. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांमुळे ग्रामीण भागातील खेडी सावकारमुक्त होण्यास मदत होईल.
6. जनसहभागातून वाढणारे नेतृत्व हे लोकशाहीस पूरक ठरते.
7. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांना आर्थिक विकासाच्या संधी प्राप्त होण्यास मदत होईल.

1951 पासून भारतात नियोजनबद्ध सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. पंचवार्षिक योजनेच्या काळात दारिद्र्यनिर्मुलन योजना राबवून रोजगार निर्मितीवर भर दिला आहे. यापूर्वी गरीबी निर्मुलनासाठी तसेच महिला सबलीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या गेल्या. परंतु मूल्यमापन पातळीवर निराशा झाली. सर्व योजनांचे एकत्रीकरण करून 1 एप्रिल 1999 पासून सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेतर्गत स्वयंसहाय्यता बचतगटांना प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात झाली. त्याद्वारे ग्रामीण भागातील गरजू व दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना कर्ज व अनुदान योजना राबविली. दारिद्र्य निर्मुलनाचे उत्तम कार्यक्रम म्हणून स्वयंसहाय्यता बचतगटांकडे लोक पाहु लागले.

स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांना सबलीकरणासाठी मोठी गती मिळालेली आहे. त्यातूनच महिलांचे मोठे प्रमाणात संघटन होत आहे. स्वयंसहाय्यता बचतगटांच्या माध्यमातून महिला केवळ संघटीत होत नाहीत तर स्वतःच्या कष्टातून काही बचत करतात व त्यातून एकमेकांना अडीअडचणीस आर्थिक मदत करतात. आज स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांच्या माध्यमातून 7.67 लाख महिलांचे संघटन तयार केलेले आहे. सदर महिलांची एकूण बचत 168.40 कोटी असून अंतर्गत कर्जाची रक्कम 475.29 कोटी इतकी असून एकूण महिलांपैकी 17 हजार 732 महिला शेतीवर आधारीत व बिगर शेतीवर आधारीत उद्योगांमध्ये सामील झालेल्या आहेत.

अल्पबचत गट निर्मितीमुळे महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी आशेचा किरण दिसू लागला आहे. सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत महिलांना स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण बनविणे, त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी महिला बचत गटाने मोलाचे सहकार्य केले आहे. राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील गरीब महिलांना, अल्पबचत गटांना सवलतीच्या व्याजदराने कर्जपुरवठा उपलब्ध होऊ लागला आहे. अल्पबचत गटांमध्ये सहभागी झालेल्या महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यामुळे त्या राजकारणामध्येही सक्रीय होत आहेत.

स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटासमोरील अडचणी

1. अल्पबचत गटातील महिलांना उद्योगव्यवसायाविषयीचे ज्ञान नसते.
2. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटातील महिलांना उद्योग व्यवसायाबद्दलचे योग्य मार्गदर्शन व प्रशिक्षण मिळत नाही.
3. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाजवळ अत्याधुनिक यंत्र वापरण्यासाठी आवश्यक असलेले भांडवल नसल्याने वस्तुंचा पुरवठा करू शकत नाही.
4. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांना मार्गदर्शक तत्वानुसार कार्य करावे लागते. हिशेब ठेवावे लागतात. योजनांचा अभ्यास करून त्यांची कार्यवाही करावी लागते. परंतु गटातील महिला सदस्या साक्षर नसल्याने त्यांचे अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

महिला बचत गटाचे फायदे

समाजातील वाईट चाली-रूढी -परंपरा मोडून काढत महिलांच्या विकासाला हातभार लावण्याचे कार्य एकाप्रकारे महिला बचत गटामार्फत होत आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे अनेक फायदे महिलांना तसेच समाजाला होत असतात.

1. बचत गटामुळे महिला स्वावलंबी, आत्मनिर्भर बनण्यास मदत होते.
2. बचत गटामुळे महिलांना 'चूल व मूल' या संकल्पनेतून बाहेर पडून नवीन गोष्टी शिकण्याची संधी मिळते.
3. बचत गटातील सभासदांना अल्प दराने कर्ज पुरवठा होतो.
4. बँकेतील व्यवहाराचे ज्ञान होते.
5. बचत गटामुळे सुलभरित्या कर्जाचा पुरवठा होतो.
6. बचत गटामुळे विविध शासकीय योजनांची माहिती होते.
7. बचत गटामुळे महिलांचे किंवा पुरुषांचे संघटन होऊन त्यांना काटकसरीची सवय लागते.
8. बचत गटामुळे अडीअडचणीच्या वेळी वैयक्तिक आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागत नाही.
9. सावकारी पाशातून मुक्तता होऊन, कमी व्याज दरामध्ये आर्थिक सहाय्य उपलब्ध होते.
10. बचत गटामुळे गटातील सदस्यांमध्ये सहकार्यची भावना आणि विश्वास निर्माण होतो.
11. एका वर्षानंतर गटातील प्रती सभासद जास्तीत जास्त 2५०० पर्यंत व्यवसायासाठी खेळते भांडवल पुरवले जाते.

थोडक्यात महिला आर्थिकदृष्ट्या एकत्रित येऊन स्वावलंबी होतील तेव्हाच त्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने आत्मविश्वासाने वावरू शकतील, व्यवसाय उद्योगधंदे करतील. चूल आणि मूल ही संज्ञा समूळ नष्ट करून खऱ्या अर्थाने त्यांचे सबलीकरण होईल. स्वतःचे कुटूंब, समाजाला पुढे नेऊन पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्वतःची सक्षमता सिद्ध करू शकतील. महिलांच्या सबलीकरणाची व आर्थिक सक्षमीकरणाची चळवळ बचत गटामुळे यशस्वी होत आहे.

निष्कर्ष

1. सर्वसाधारण 15-20 लोकांचा/महिलांचा अनौपचारिक समूह म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट. निश्चित स्वरूपाचे उद्दिष्ट घेऊन स्व-इच्छेने एकत्र आलेल्या लोकांचा/महिलांचा समूह म्हणजे बचत गट. एकाच कारणासाठी गटातील लोकांच्या उन्नती, विकास व फायद्यासाठी एकत्रित आलेला समूह म्हणजे बचत गट होय.
2. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांमुळे महिलांचे आर्थिक दारिद्र्य दूर झाले आहे. तसेच त्यांच्या आयुष्यात क्रांतीकारक बदल घडून आला आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात महिलांनी नेत्रदिपक कामगिरी केली आहे.
3. स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांना सबलीकरणासाठी मोठी गती मिळालेली आहे. त्यातूनच महिलांचे मोठे प्रमाणात संघटन होत आहे. स्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या माध्यमातून महिला केवळ संघटीत होत नाहीत तर स्वतःच्या कष्टातून काही बचत करतात व त्यातून एकमेकांना अडीअडचणीस आर्थिक मदत करतात.
4. निरक्षरता, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता, सामाजिक अन्याय, अत्याचार या विळख्यात खितपत पडलेल्या असहाय्य, अबला यांच्या जीवनात स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाने नवीन पहाट उगवली आहे.
5. महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढून समाजात त्यांना प्रतिष्ठा मिळत आहे. महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाबरोबर समाजाच्या व देशाच्या विकासात हातभार लागत आहे.
6. महाराष्ट्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 50% आरक्षण दिल्याने ग्रामीण भागामध्ये महिलांचे नेतृत्व विकसीत होणार असून त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाचे अनेक प्रयत्न महिलांकडून होण्यास मदत होईल.
7. राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील गरीब महिलांना, अल्पबचत गटांना सवलतीच्या व्याजदराने कर्जपुरवठा उपलब्ध होऊ लागला आहे. अल्पबचत गटांमध्ये सहभागी झालेल्या महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यामुळे त्या राजकारणामध्येही सक्रीय होत आहेत.
8. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटामुळे भारताचे महासत्ताधारक होण्याचे स्वप्न पूर्ण होऊ शकेल.

संदर्भसूची

1. फाडीया बी.एल., राजनिती विज्ञान प्रतियोगीता, साहित्य प्रकाशन, आग्रा 2008.
2. पाटील डॉ. विनोद व पाटील डॉ. दीपक, महिलांचे सबलीकरण - एक अभ्यास, मुक्त पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
3. प्रसाद निता (मुख्य संपादक-योजना), ग्रामीण आर्थिक विकासात महिला बचत गटांची भूमिका व महत्व डॉ. सुनिल शिंदे
4. वी. रमणी यशदा (संपादक), यशमंथन, जुलै-सप्टेंबर - 2009, महाराष्ट्रातील स्वयंसहाय्यता बचतगट सद्यस्थिती - डॉ. रफीक मुलानी
5. वैद्य मोहन - महिला बचत गट हस्तपुस्तिका विश्व प्रकाशन, पुणे - 2005
6. मुलानी एम.यु. - महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

7. दै. आपला महाराष्ट्र दि. 27/02/2012 (पाटील जगन्नाथ - महिला आर्थिक विकास मंडळाच्या बचत गटांची विकासात भरारी)
8. दै. आपला महाराष्ट्र दि. 08/03/2012 (डॉ. जोशी श्रीनिवास - स्वयंसहाय्य चळवळ)
9. दै. गावकरी 08/03/2011 (राजपूत धोडीरामसिंह - बचत गट -महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम)